

ESEJ O SLOVENSКИH BESEDNIH VRSTAH

Besedna vrsta je v tem članku obravnavana kot pojem za množico besed z enakimi skladenjskimi vlogami in drugimi lastnostmi (npr. tvorjenost, slovnične kategorije, konverzivnost ipd.). Skladenjske in druge lastnosti posamezne besedne vrste morajo biti razločevalne. Kolikor kaka podmnožica danih besed nima vseh razločevalnih lastnosti, ampak samo nekatere, gre za delitev prvotne množice na podskupine, konkretno npr. na zaimke in nezaimke.

Po tej teoriji je v slovenskem knjižnem jeziku 9 besednih vrst; te so: samostalniška beseda (substantival), pridevniška beseda (adjektival), prislov, glagol, predikativ, predlog, veznik, členek in medmet.

Samostalniška beseda ✓

Skladenjsko karakterizira samostalniško besedo naslednjih 6 rab ob enem s pre-tvorbami:

1. *Pevka poje. Pevka je lepa. Pevka je žena/mati.*
→ *pojoča pevka, lepa pevka, pevka žena/mati ali*
pevka pri petju, pevka v lepoti, pevka kot žena/mati;
2. *poslušati pevko, nasprotovati pevki, pripadati pevki; sit pevke;*
→ *poslušanje pevke, nasprotovanje pevki, pripadanje pevki; sitost pevke* →
zasičenost s pevko;
3. *veseliti se zaradi pevke/s pevko/kot pevka ...; bolan zaradi pevke*
→ *veselje zaradi pevke/s pevko/kot pri pevki ...; bolezen zaradi pevke;*
4. *Žena je pevka. Ta žena se je že rodila kot pevka.*
→ *žena pevka, žena (rojena) kot pevka;*
5. *biti pevke/sosedovih (navadno biti od pevke/sosedovih, neknjižno, zato)*
→ *biti pevkinjo (z rezervo: biti sosedovo);*
6. *petje pevke, lepota pevke, ženskost pevke (nominalizacija glagola iz točke 1).*
→ *pevkinjo petje/lepota/ženskost.*

Za primer nam je služil navadni samostalnik, lahko pa bi uporabili tudi samostalniški (ali posamostaljeni) zaimek:

1. *Ona poje. Ona je lepa. Ona je žena/mati.*
→ *ona pojoča, ona lepa, ona žena/mati ali pa*
ona pri petju, ona v lepoti, ona kot žena/mati;
2. *poslušati njo, nasprotovati njej, pripadati njej; sit nje*
→ *poslušanje nje, nasprotovanje njej, pripadanje njej; sitost nje;*
3. *veseliti se zaradi nje/z njo/kot ona ...; bolan zaradi nje*
→ *veselje zaradi nje/z njo/kot ona ...; bolnost zaradi nje;*

4. Žena je ona. Ta žena se je že rodila kot ona.

→ žena kot ona;

5. biti nje/njih (navadno tudi biti od nje/njih, vendar neknjižno, zato)

→ biti njen/njihov;

6. petje nje, lepota nje, ženskost nje (tudi od nje itd., neknjižno, zato)

→ nje/njeno petje/lepota/ženskost.

Razlike, ki jih opažamo med navadnim samostalnikom in zaimenskim so majhne, a opazne; zato dve skupini samostalniških besed. Lahko pa za oboje rečemo, da so samostalniške besede tiste, ki so lahko goli osebek ali predmet.

Da so lahko tudi tako povedkovo določilo, povedkov prilastek in prilastek, ni značilno samo zanje (prim. pridevniška beseda), ima pa samostalniška beseda tudi tu svoje posebnosti: samostalniški prilastek je po definiciji desen, pridevniški lev. Samostalniška beseda je lahko golo prislovno določilo le s predlogom. (Primeri kot *Leta se že nisva videla* ali *Videla sta se avgusta* so razločljivi kot *leta in leta* ali *veliko let* ter *meseca avgusta*.)

Vse samostalniške besede izražajo predmetnost (v splošnem pomenu); to je izrazito v naših točkah 1 do 3; v preostalih točkah izražajo razmerje do predmetnosti. Še zmeraj jih imamo za samostalniške zaradi tega, ker imajo prilastek lahko na levi (če pa preidejo na levo (npr. *nje, njih*), postanejo pridevniki). Zaimenske samostalniške besede se ločijo od navadnih po tem, da prve lahko zamenjujejo druge, npr. *oče/sin/stric* → *on*. Kaj konkretno tak zaimек pomeni, zvemo iz konsituacije, tj. *on* je ali *oče* ali *sin* ali *stric*; *jaz* je *oče* itd. v vlogi govorečega, *ti* v vlogi ogovorjenega.

Zaimki tipa *kdo* — *kaj* so transformacijsko izpeljani iz nominalnih fraz tipa *kateri človek* — *katera stvar*; prim. še *noben človek* — *nihče*, *neki človek* — *nekdo*, *ta in oni človek* — *marsikdo*, *ta ali oni človek* — *kdo* ipd. (Podobno izpeljujemo iz nominalnih fraz tudi navadne samostalnike: *mali deček* — *malček*, *mala hiša* — *hišica*.) Namesto besedotvornih obrazil se uporabljajo tudi oblikospreminjevalne, npr. *kateri človek* — *kateri*, *dežurni zdravnik* — *dežurni*; ta tvorba se imenuje konverzija ali sprevrčanje.

Samostalniške besede potrjujejo svojo skupnost tudi s svojo tvorjenostjo. So namreč tvorjene (motivirane) ali netvorjene (nemotivirane). Poglejmo (z A so zaznamovani nezaimki, z B zaimki):

Nemotivirane: A — *človek, miza, železo* — *Sečen, Ana*;

B — *jaz, ti, ona* — *Ti, On*.

Motivirane so 1) ponske ali pa 2) končniške:

1) A — *starec, lepota, gorovje, zagorje, nadčlovek, živinozdravnik, pedenjčlovek* — *Dobrepolje, Josipdol, Gazivoda*;

B — *kdo, kaj, nekdo, kdor*;

2) a) A — *beli, mlada, novo, eden, prvi, dvoje, umrli, pokopani, mrtvorojeni, črnogledi*;

B — *kateri, moja, tisto*;

b) A — *duhoven, ženska, zlo, tri, doma* (prim. *ljubo doma*), — (*Erna*) *Suhádole Mali, Prešeren, Tiha, Gorenjska*;

B — *jaz* (rod. *jaza*);

c) A — *a, be, tozd, TV, skok, črnogled* — *Zavrh, pridanič*.

Pod a) so navedeni primeri, kjer posamostaljena beseda ohranja svoje prvotne končniške značilnosti (pri dvojnicah se izvrši izbira za eno, npr. pri *bel/beli* za *beli*, t. i. določna oblika), pod b) primeri, kjer so pridevniške končnice zamenjane s samostalniškimi, pod c) pa so enotam sploh pravič prisojene.

Glede na individualnost poimenovanega se delijo samostalniške besede na lastna in občna imena: *Tiha* — *potok*. Po pomenu se delijo prva na motivirana in nemotivirana: *Železnina* — *Franc* (primeri kot *Kovač* in *Ocvirk* ali *Zdravje* so pomensko potencialno stilotvorni).

Obča imena delimo po pomenu na števna in neštevna, npr. *potok* — *lepota, železo, grmovje* (abstraktna, snovna, skupna). Razlika se lepo vidi v množini: *potoki* = 'več kot dva potoka' proti *lepote* = 'več kot dve vrsti lepote'. Iz neštevnosti vodi prehod v števnost: *tri železa* = 'trije kosi železa'; tak prehod je lahko stilno opazen (pri Prešernu: *plesale lepote Ljubljane so cele*).

Samostalniški zaimki se delijo na skladenjsko primarne (os. zaimki za 1. in 2. os., nedoločni, poljubnostni...) in na skladenjske transformate (os. zaimek za 3. osebe, povratni zaimek, oziralni zaimek).

Samostalniške besede imajo nadalje naslednje inherentne slovnične kategorije (vse so v skladenjski vlogi):

— *spol* (moški, ženski, srednji): *človek, žena, dekle*;

— 1. *podspol* (človeškost, nečloveškost): *človek, žena, dekle* — *pes, srna, drevo*;

— 2. *podspol* (živo, neživo): *človek (dekle), pes* — *žena, srna, drevo*;

— *sklanjatev*:

moška 1: *korak*, 2. *sluga*, 3. *a*, 4. *kdo*, 5. *dežurni*;

ženska: 1. *lipa*, 2. *perut*, 3. *species*, 4. *dežurna*;

srednja: 1. *mesto*, 2. *jaz*, 3. *doma*, 4. *kaj*, 5. *Krško*;

— *sklon*: IRDTMO; Z(valnik) je sintaktičen ali stilno zaznamovan);

— *oseba*: prva, druga — tretja (osebkuje): *jaz, ti* — *on, lipa*...;

— *določnost*: primarna določnost, nedoločnost se posebej izraža (*en fant*);

— *številnost*: tri števila, eno samo število (redko dve);

— *število*: zmeraj eno izmed treh (ednina, dvojina, množina).

Glasovnost končnic je običajna, vendar neobvezna (prim. sklanjatve *a, species, doma*, t. i. ničte).

Prehodi v druge besede: Pridevniško besedo delamo iz samostalniške načeloma s pripombami (*iz gozda* → *gozden*), redko s konverzijo (prim. *bomba* v zvezah *Film je bomba* in *bomba film*) na podlagi nevtralizacije imenovalniške oblike, še redkeje na podlagi nevtralizacije oblike za kak drug sklon (*nje pogledi*). Sporadični konverzni prehodi so še v predikativ (*bilo je mraz*, *strah me je*). Vprašanje je, kaj je s primeri tipa *skok* (npr. *Skok na klop*).

Prehod v glagol na podlagi priponskega obrazila (npr. *delati se junaka* → *junačiti se*), vendar ne kar avtomatičen.

Rekcijska lastnost pri samostalniki iz glagola (*zaničevanje sovražnika*, *strah pre dočetom*), sicer še poseben (merilni) tip *kozarec vode*.

Pridevniška beseda ✓

Skladenjsko so to besede, ki so lahko:

1. levi prilastek: A *lepa hiša* — B *tista hiša*;
2. povedkovo (glagolsko) določilo: A *biti lep* — B *biti tak*;
3. povedkov (glagolski) prilastek: A *hoditi bos* — B *hoditi tak*.

Nadaljnje razločevalne lastnosti so še:

4. vsaj del pridevniških besed se da stopnjevati z desnim obrazilom (*lep* — *lepši*), ista vrsta tudi s prislovom mere (*lep* — *zelo lep*). To lastnost imajo od samostalnikov samo tisti, ki so izpridevniškega izvora te vrste, kot npr. *bolni* — *zelo bolni*. (Morda bi šli sem še taki kot *Ta človek je duša* — *je zelo duša*.) Pridevniške besede, ki se stopnjujejo z desnimi obrazili, so kakovostne, vendar se zaimenske pridevniške besede nikdar ne stopnjujejo niti s prislovi (tu je izjema konverzni pomen, npr. *Tista je bolj taka, saj veš*).

5. Naslednje kategorije izraža pridevniška beseda odvisno od samostalniške, so torej drugotne in za presojanje o pripadnosti k določeni besedni vrsti le pogoje):

— **spol**: *mlad fant*, *mlada lipa*, *lepa mesta*; tak je tudi podspol živost: *vidim mladega fanta* — *vidim mlad bor*;

— **sklanjatev**: 1. ali 2. moška/ženska/srednja: npr. *mlad fant* — *poceni fižol*;

— **oseba**: *moja hiša* — *tvoja hiša* : *njegova/očetova* ... *hiša*; drugi pridevniki razen svojilnih te kategorije sploh nimajo;

— **določnost**: *mlad fant* — *mladi fant*; ta kategorija prosta zajema samo del pridevniških besed, ne glede na to, ali so zaimenske ali ne. Igra neko vlogo pri substantivizaciji, če ima pridevnik obe možnosti;

— **številnost**: večinoma so pridevniške besede troštevne, enoštevni so le števniki (glavni in ločilni tipa *dvoje/petero* (prim. še *oba*);

— **število**: ednina, dvojina, množina (razen pri količinskih pridevnikih);

6. Razločevalna lastnost pridevniške besede pa je t. i. navezovalni tožilnik ednine, enak rodilniku ednine, pri eliptični ali samostalniški rabi za moški (deloma tudi srednji) spol: *Kateri kruh hočete, črnega ali belega. — Prosim belega.*

7. Vezavno moč ima pridevniška beseda v večji meri kot samostalniška, in sicer podobno glagolu (le da ni brezpredložne vezave s tožilnikom), npr. *sit vsega*; posebno transformacijsko moč na im./tož. štetih samostalnikov imajo še števniki od *pet* dalje in ločilni tipa *dvoje/petero*: tako dobimo namesto *pet ljudi/fantje* in *pet ljudi/fante* obliki *pet ljudi/fantov*. Zaimenske besede nimajo vezave.

8. Glasovne končnice so pri pridevniški besedi običajne, ne pa nujne (prim. *poceni fižol, poceni fižola, nje pogledi ipd.*).

Po pomenu so pridevniške besede tista besedna vrsta, ki izraža lastnost samostalniške besede. Velike pomenske vrste pridevniških besed so 4: kakovostna, vrstna, svojilna in količinska:

A — *lep, mlad . . . , gozden, prvi, peter, peteren, zadnji . . . , očetov, materin . . . , en, trije, pet, petero, veliko . . .*;

B — *tak, kakšen, . . . ta, tisti, oni . . . , moj, naš, svoj . . . , ves, nekaj, vsi . . .*

Vrstne in svojilne pridevnike bi morda (zlasti iz pedagoških razlogov) lahko imenovali odnosne (v veliki meri gre za izpeljanke iz samostalniških besed). V rabi je med temi vrstami včasih omahovanje, in sicer na podlagi zaznamovanosti oziroma nezaznamovanosti ene nasproti drugi (tako se uporablja npr. *kakšen* nam. *kateri*: *Kakšen kruh hočete, črnega ali belega*); tipično občutljivi so za razliko med svojilnostjo in vrstnostjo primeri, kjer se prvi pišejo z veliko začetnico (*Prešernove poezije — marijini laski*); prim. še *trojno gorje — troje gorje, troje vile — troje vil — troje vile*.

Osnovna vrsta količinskih pridevnikov so t. i. glavni števniki; uporaba ustreznih ločilnih je odvisna od samostalniške besede: ločilni se rabijo, če je samostalnik množinski (*ena/dvoja/troja vrata* ali *ena vrata, dvoje/troje vrat*) ali če gre za neštevne samostalnike (*dvoja mladost, dvoje železo, dvoje grmovje*); podobno še za izražanje vrst (*dvoji delavci = dve vrsti delavcev*).

Glede na tvorjenost so pridevniške besede (tako kot samostalniške) nemotivirane in motivirane.

Nemotivirane:

A *star, bel, črn . . . , en, dva, tri . . .*;

B *ta, ves, oba . . .*

Motivirane:

1. iz pridevnika ali pridevniške fraze:

A — *suhljat, drobcen, suhoten, bratovski, nemoralen, lepši, najlepši, peti, peter, peteren, petero, veliko; temnozelen, cerkvenoslovanski, sivo-zelen, slovensko-nemški*;

B — *tak, tolik, tolikšen, toliko*;

2. iz samostalniške besede ali fraze:

A — *lesen, očetov, Petrov, predpražen, dobrosrčen, bomba, gala;*

B — *moj, tvoj, njen, katerega, čigar, nje, njih;*

3. iz prislova ali prislovne fraze:

A — *včerajšnji, jutrišnji, zadnji, zakmašen;*

B — *tedanji, nekdanji, dosedanji;*

4. iz glagola:

A — *speč, zaželen, zabit, uspel, prenosen, vzdržljiv, frapanten.*

Kot se ponovno vidi iz primerov, štejemo med pridevniške besede tudi deležnike, ki se sklanjajo (po tej teoriji so deležniki sploh samo tisti, ki se sklanjajo, drugo so deležja), to pa zaradi tega, ker so levi prilastek. (Kot bomo kmalu videli, pa se vse pridevniške besede lahko posamostalijo.) — V zgornjih primerih imajo pridevniške končnice vse enote, naj si bodo glasovne ali ne (*lep — gala*); specialno im.-tož. končnico imajo enote tipa *pet, petero, nekaj* ipd., tj. tako z rekcijsko močjo.

Postavlja se vprašanje, na podlagi česa trdimo, da so zveze tipa *človek tam* (primerljive s *tisti človek*) zveze samostalniške besede s prislovom, ne pa s pridevnikom? Odgovor je v desnem položaju določila glede na samostalnik. Drugo vprašanje je, zakaj ne rečemo, da gre za pridevniško besedo tudi v primerih *Tista slika pa jè lepota*, saj je pomensko zelo blizu 'zelo lepa'. Odgovor: ker ima *lepota* še zmeraj lahko levo atribucijo: *Tista slika je res velika lepota*. Tako bi si razlagali še primere z roditeljsko nominalno frazo tipa *dekle dobrega srca*? Čeprav se lahko reče *dobrosrčno dekle, zelo dobrasrčno dekle* in *dekle zelo dobrega srca*, se vidi, da *zelo* spada k *dobrega*.

Konverznost pridevniške besede. — Po njej se pridevniška beseda zelo bistveno loči od samostalniške, saj je tu konverznost zelo paradigmatična skoraj za vse leksikalne enote (vendar v očitno zmanjšani meri za zaimenske). Pridevnik se torej spreverča:

1. v samostalnik tako rekoč avtomatično; težave imajo pri tem tiste pridevniške besede, ki nimajo slovničnih glasovnih morfemov (ali če so že same konverzne), npr. *seksi, fajn, pet* ipd.;

2. v prislov prav tako zelo paradigemsko, npr. *lep — lepo, slovenski — slovensko/po slovensko/slovenski* (starejše), *tih — tiho/tihoma/potihoma* (kot bomo še videli, obrazilo *-oma* ni tipično pridevniško);

3. v brezosebkih predikativ: *bilo je tiho/oblačno/fajn/lepo*, izjemoma tudi v osebkih predikativ (*bil sem tiho, biti dobro* ipd.).

Tvorba samostalnikov in glagolov iz pridevniške besede je zelo običajna: *star, starca, hudoba — zeleneti, zeleniti, zeleniti se, starati se* ipd.

Razlika med samostalniško in pridevniško besedo:

jedro nominalne fraze	levi prilastek (pri zaim. tudi desni)
inherenten spol, sklon, število, oseba,	
določnost	te lastnosti so neinherentne
majhen obseg konverzije	velik obseg konverzije
neparadigmatična tvorba prislova	paradigmatična tvorba prislova
sekundarno derivirane zaimenske	primarne derivirane zaimenske
besede (večinoma)	besede (večinoma)
nenavezovalnost	navezovalnost

Prislov

Prislovi so določila:

1) a) glagola: *sedeti doma/včeraj/hote/mirno/veliko/trikrat/kazensko; iti domov/včeraj/hote/mirno/hoditi/veliko/trikr./kaz.;*

b) zveze *biti* + pridevnik: *biti suh doma* (in dalje kot pri a));

c) predikativa: *biti tiho doma* (in dalje kot pod a) in b));

2. pridevnika: *zelo lep, vedenjsko lep;*

3. prislova: *zelo lepo, zelo veliko, zelo daleč/dolgo;*

4. samostalnika:

a) iz glagola: *hoja doma/včeraj/hote/mirno/(tretjič);*

b) drugačnega: *človek doma/včeraj.*

V primerih 1 do 3 je vloga prislova prislovnodoločilna, v točki 4 pa gre za prilstkovno vlogo. (V primerih kot z *malo hoje* gre za posamostaljeni prislov.)

Tudi prislov je lahko zaimenski: *doma — tam, domov — tja*. Zaimenski prislov pozna iste pomenske razrede kot pridevniški (in po njem samostalniški), je namreč vprašalni, oziralni, nedoločni itd.

Vrste prislovov pa nakazujejo primeri naslednje:

1. prislovi okoliščine:

k r a j a: cilja (*kam*), mesta (*doma*), izhodišča (*odtod*), kodnosti (*kod*), in sicer posebej za pot in razmeščenost;

č a s a: (*kdaj*);

v z r o k a: pravega (*hote*), namere (*čemu*), uspeha (*zaman*), dopuščanje (*nehote*);

2. prislovi lastnosti:

n a č i n a: (*lepo*), količine (*daleč, veliko*), mere (*zelo*), kratnosti (*enkrat — količinska, prvič — vrstilna*), ozira (*vedenjsko*).

Po tvorjenosti je prislov v glavnem motiviran (nemotivirani se zdijo *zelo, daleč, sicer*).

Kakor smo videli pri pridevniku, se prislovi iz njega delajo sicer paradigemsko, vendar glavni tvorbeni morfem ni specializiran (prim. *lepo*, *težje/teže*, *slovenski* — zadnji je specializiran, a v sodobnem jeziku malo v rabi). Tudi naglas v primerih kot *lepó* ni merodajen (prim. *lepó mi je*). Pač pa so specialna priponska obrazila za tvorbo prislova naslednje: *-oma*, *-ič*, *-krat*, vsa za lastnostne prislove (*korakoma*, *tihoma*, *vedoma*). Obrazilo za tvorbo prislova seveda tudi ni nujno glasovno: prim. *dobro izgledaš* — *fajn/bomba izgledaš*.

Kako iz prislova delamo druge besedne vrste?

Okoliščinski prislovi imajo po vsem videzu izdelan sistem za prehajanje med pridevnike: *včeraj* — *včerajšnji*, *sedaj* — *sedanji*, *doma* — *domač*. — Konverzija v samostalnik je možna, vendar se je slovničarstvo malo zaveda (prim. *od tu do tam*, *ljubo doma*, *s pol kruha*). — Dokaj pogosta je konverzija prislova v t. i. nepravi predlog: *onkraj vasi* (morda je to vendarle samo posamostaljenje: *na oni strani vasi*). Če se prislovi konvertirajo v samostalnik s primarnimi samostalniškimi končnicami (večinoma na podlagi formule *tvoja beseda zdajci* —> *tvoj zdajci*; sem pa tja iz frazeološkega prislova kar s sklopitvijo: *vsak dan (dela)* —> *vsakdan*), so navadno moškega spola; *ljubo doma* je verjetno treba razlagati z *ljubo biti doma* (*biti* torej srednjega spola, prim. *dobro jesti in piti*, *dobrega jesti in piti*).

Samostalniška, pridevniška beseda in prislov imajo skupno lastnost to, da se pozaimljajo (pronominalizirajo); to lastnost ima še predikativ, seveda od pridevniške besede sem (ne pa tudi glagol, če ne upoštevamo redkih primerov kot *onegativi*, *istiti*; pri glagoli manjka tipični snop zaimenskih razredov).

Predikativ ✓

Besedna vrsta, ki služi samo za povedkovo določilo (oblikovno se dostikrat meša s prislovom); rabi se torej ob pomožniku, najprej seveda ob *biti*: *všeč*, *žal*, *prav*, *lahko*, *tiho*, *škoda*, *čas*, *dolgčas*, *tema*, *mraz*. Stavek s predikativom te vrste navadno nima osebk, zato se seveda rabi neosebkova 3. os. srednjega spola: *Bilo je tema/reba/škoda/čas/dolgčas*; ali: *Bilo je lahko/tiho/prav*. Osebkov predikativ (predikativ bi lahko imenovali povednik) je redek: *Jaz sem tiho*, *Ti si mu všeč*, *Kako ste kaj*, *Dobro/slabo/fajn*. Nosilec stanja se lahko izrazi z dajalnikom: *Meni je žal/težko/čudno/slabo/tesno*. Verjetno je pravilno prištevati med predikative tudi primere kot *Bilo je oblačno/temačno/zadušljivo*; prim. *postalo je oblačno* = *zoblačilo se je*, *postaja mračno* = *mrači se*. — Nekateri predikativi so prehodni: *škoda je te moke/teh težav* (*ni bilo treba*).

Na prvi pogled se zdi, da so predikativi tudi opisni deležniki, najsi bodo trpni ali tvorni (ti še zlasti), saj se lahko rabijo samo ob pomožniku (ki pa se lahko tudi izpušča, kakor ob predikativu): *Tiho* (namesto *Tiho bodi(-te/-ta ipd.)*) — *Ubilo pet ljudi*. — Posebnost je tu pretekli pomen in pregibnost v spolu in številu. Zato je bolje to pustiti ob glagolu. — Podobno je z medmeti tipa *hop*, *skok*, kjer je zveza je *skok* preteklik, sam *skok* pa sedanjik (ali tudi velelnik).

Glagol ✓

Glagoli so skladenjsko besede, ki so lahko same povedek (sicer pa jedro glagolske fraze, ki jo je pa treba definirati): *Tone orje njivo* — *orati njivo*. Lastnosti glagola so:

1. nasprotje med osebno in neosebno obliko (osebna oblika je lahko osebkova ali neosebkova): *(Jaz) orjem njivo, (Ti) orješ njivo. (Tone/on) orje njivo* itd.; *Orji njivo (orjimo, orjite); Dežuje — deževati/orati, orjoč, stopivši.* — Osebne oblike se dajo spreobrniti v neosebne, če razumljivost to dopušča, in sicer po naslednjih vzorcih:

a) *Sedi (Sedel je/bo/bi bil/je bil) pred hišo in bere (je/bo/bi bil/ je bil bral) časopis* —→ *Sedeč pred hišo bere (je bral itd.)* To je pretvorba istodobnosti.

b) *Posedi (Posedel je/bo itd.) in bere (je bral itd.) časopis* —→ *Posedevisi pred hišo, (nato) bere (je bral itd.) časopis.* To je pretvorba preddobnosti.

c) *Ko bi mogel sedeti pred hišo!* —→ *Sedeti pred hišo!*

2. Glede na razmerje med vršilcem dejanja in osebkom so glagolske oblike (nekaterih glagolov) pretvorljive iz tvornih v trpne: *Njivo orjejo — Njiva se orje* (podobno še *bi se orala, le orji se, orjoč se*).

3. Glede na razmerje do glagolskega dejanja so osebne glagolske oblike pretvorljive iz povednosti v pogojnost in velelnost: *Njivo orjejo (bi orali, orjite).*

4. Osebne glagolske oblike so pretvorljive glede na trenutek sedanjosti in glagolskega dogodka: imamo torej oblike za trenutek pred govorjenjem, za njim in sploh nespecifično (preteklik, prihodnjik, sedanjik). Predpreteklik je stilna varianta (v trpniku na -n/-t tudi sploh ni mogoč). V pogojniku sta možni samo obliki za potencial (povezan s sedanjostjo) in irealis (povezan s preteklostjo) (pri trpniku na -n/-t te razlike spet ni).

5. V določenih odvisnikih prevzemajo časovne oblike vlogo izražanja dobnosti, deloma pa se lahko zamenjajo s člani vidskega nasprotja: *Pravi da dela — Pravi da pride/da bo prišel.*

6. Prehodnost imajo sicer tudi navadni pridevniki ali izglagolski samostalniki (in nekateri predikativi), glagol edini pa se je lahko znebi paradigmsko: v primerih pasivizacije (*Hišo so porušili — Hiša je bila porušena*), procesualizacije (*Steklenico je razbil — Steklenica se je razbila*), statualizacije (*rumeniti — rumeniti se*). Pri nekaterih glagolih se stanje lahko izraža tudi pridevno: *viseti — biti obešen.*

7. Prehajanje v druge besedne vrste. Glagolsko dejanje se lahko izrazi s a m o s t a l n i š k o z izpeljavo ali s konverzijo nedoločnika (*oranje/or, (dobro/-ega) jesti*; zadnja možnost je redka, prva pa običajna, četudi ne zmeraj predvidljiva (prim. *pasti — padec, ne padenje*). Prehajanje v p r i d e v n i š k o besedo gre po naslednjih vzorcih:

a) *Voda se je skuhala (se je bila)* —→ *Voda je kuhana (je bila k.);*

b) *knjiga, ki so jo natisnili/ki se je natisnila/ki je bila natisnjena* —→ *natisnjena knjiga;*

c) *knjiga, ki se tiska* —→ *tiskajoča se knjiga/tiskana knjiga;*

č) *stroj, ki deluje* —→ *delujoči stroj.*

Pod a) bi bil primer za deležnik stanja na -l: voda, ki pred tem zavre —→ za vrela voda.

Zdi se, da je še najnaravneje misliti, da se glagol lahko pomedmeti, vprašanje je samo, ali gre to preko posamostaljenja, ali pa neposredno: Volk pa je lovcu skočil za vrat! —→ ... pa lovcu skok za vrat. Kar takoj skočite —→ Kar takoj skok (v vodo). — Sicer smo te primere obravnavali že pri razpravljanju o predikativu.

Za konec preostajajo samo še t. i. slovnične besedne vrste (predlog, veznik, členek) in medmet.

Predlog

Najznačilnejša skladenjska lastnost predloga je, da vpliva na sklon svoje nominalne fraze: *Stopil je pred mater*, *Odšel je brez jesti in piti* (sklonskost: brez vsakršnega jesti ...), *Prisedi k naši mizi*. Položaj pred stavkom zelo redek, neknjižen: *Odšel je, brez da bi pozdravil*. (To gre nazaj na *Odšel je brez tega, da bi pozdravil*, v bistvu torej niti ne oporečno.) Povezanost s podrednim veznikom: *ko je prišel* = ob prihodu.

Predlog je praktično morfem, in sicer verjetno glagola (npr. za prehodnost, lokalizacijo ipd.): *Človek nima dela* —→ *Človek je brez dela* —→ *človek brez dela*. — *Človek, ki ima zobe* —→ *človek z zobmi* — *strašiti/bati se očeta* —→ *strah pred očetom* — *upreti se sili* —→ *upor proti sili* — *ko je vladal kralj Matjaž* —→ *za vlade kralja Matjaža* —→ *za Matjaža*. Samostalniška odnosnica je lahko izpuščena: *zgoraj brez, soba z ali brez*. Primeri učinkujejo pridevniško. — O nepravih predlogih smo govorili že pri prislovu in samostalniku.

Veznik

Nasproti predlogu ga loči to, da je, če se sme tako reči, morfem besedne zveze (priredni veznik) ali pa zveze stavkov (podredni in priredni veznik): *oče in mati*, *rdeče in črno (mesto)*, *veselo in žalostno (živeti)* ipd., — *Pravijo, da soseda ni več*, *Prišel je in zmagal*. Grafično bi se to dalo ponazoriti morda tako: N + N, A + A, Ad + Ad — S/S oz. S + S (pri predlogu V/N —→ N/N). Primer *lepša od Urške* proti *lepša kot Urška* je edini za srečanje nominalne sintagme z veznikom z nominalno sintagmo s predlogom.

Vrste veznikov so v okviru prirednosti in podrednosti. Poleg t. i. pravih veznikov (*in*, *da*) so še funkcionalni (vprašalni in oziralni zaimki, ali gre sem tudi *ali*, je vprašanje).

Konverzija: v členek: *Da bi bil to vedel*, *Ko bi bil to vedel*.

Členek

Skladenjska vloga je strnitev:

Na podstrešju je samo ena sobica → ... je ena sobica; drugih ni. *Sobica je tudi/še na podstrešju* → *Vsaj ena sobica ni na podstrešju, tej pa se pridružuje*

tista na podstrešju. Pravda še teče (in vsa vroča vre) —→ Pravda teče, ni zastala. Pravda spet teče —→ Pravda teče, prej je zastala. Pravda že teče —→ Pravda teče, prej ni bila v teku. Da, res je —→ Potrjujem, da je res/Res je, to potrjujem.

S tem je jasno, da členek nima zveze s prislovom, kot je to v tradicionalni slovnici. Lahko ugotovljiva razlika: prislov ima vprašalnico (*kam, kje, zakaj*), členek je nima.

Medmet

To je besedna vrsta stavke (v tej teoriji pastavke), torej z izjemno primerov *Miška pa smuk v luknjo* ne more tvoriti sintagme v okviru glagolskega stavka: *Hej, kam tako hitro, Strela vendar, kam tako hitro*. Nominalizacije možna (prim. *čevlji na smuk*), še zlasti pa morfemizacija (*horuk-poezija*). Vrste medmetov, ki služijo lahko kot povedek, so stilna variacija glagolov.

LITERATURA

Jože Toporišič: Slovenski knjižni jezik Maribor, 1 (1965), 2 (1966), 3 (1967), 4 (1970); isti: Samostalniška beseda, *Linguistica* (Ljubljana), 1972 (izšlo 1974), 301—314; isti: *Kratko oblikoslovje slovenskega knjižnega jezika*, Slovenski jezik, literatura in kultura, Informativni zbornik, Ljubljana 1974, 29—50; isti: *Besedno-vrstna vprašanja slovenskega knjižnega jezika*, JIS 1974/75, 33—39; isti: Slovenske zaimenske besede, JIS 1974/75, 117—119.

Ivanka Kozlevčar: O pomenskih kategorijah samostalnika v povedkovi rabi, JIS 1968, 11—15; ista: O pridevniku v povedni rabi, JIS 1969/70 210—215; ista: Slovnico število in pomenske kategorije samostalnika, X. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1.—13. julija 1974, Predavanja, Ljubljana 1974, 31—39. Vladimir Rehak, Oblikoslovna klasifikacija besed v slovenskem knjižnem jeziku, JIS 1966, 183—185.

Franc Zadravec

Filozofska fakulteta v Ljubljani

IMPRESIONIZEM IN DALJŠA PRIPOVEDNA PROZA

V Huysmanovem romanu *A rebours* (1884) ima »le duc« od vseh epskih oblik najrajši pesem v prozi, hkrati pa razmišlja, kako lepo bi bilo, če bi kdo napisal roman, ki bi miselno jedro sto in več strani zgostil v nekaj odstavkov, kako dobro bi bilo napisati in brati torej »kondenzirani roman«. Joris-Karl Huysmans je najbrž vedel, da je njegov vojvoda izpovedal estetsko zavest, katere umetniške produkte so tedaj začeli poimenovati s terminom impresionizem. Avstrijski črtičar Peter Altenberg si je vojvodovo razmišljanje o kondenzirani epski zvrsti izbral za motto in tudi za oblikovni princip v knjigi *Wie ich es sehe* (1896) ter vanjo zbral veliko število skic ali črtic, včasih tudi le po eno stran dolgih pripovednih besedil. Huysmans in Altenberg — napoved in zelo opazna realizacija tiste razdrobljene zavesti, ki se je v evropski kulturi pojavila proti koncu